

Θανάσης Γεωργιάς¹

Ο ΤΟΠΟΣ ΤΗΣ ΨΥΧΟΘΕΡΑΠΕΙΑΣ²

Περίληψη

[Ποιος είναι ο τόπος της ψυχοθεραπείας; Πρόκειται ένα τόπο ήδη διαμορφωμένο και ένα πλαίσιο σίγουρο για τον εαυτό του ή πρόκειται για ένα τόπο που δεν υφίσταται και που ενδεχομένως να γίνει; Θα μπορούσε η θεραπεία να γίνει αντιληπτή ως κάτι «εν δυνάμει», κάτι που υπάρχει στο βαθμό που μπορεί να υποδέχεται και να ανταποκρίνεται αυτό (το άλλο, το ξένο, το ανοίκειο) που μου απευθύνεται –συχνά– ως μια διαταραχή; Αν η κατ' εξοχήν υποδοχή δεν γίνεται στην ασφάλεια του εσωτερικού μου χώρου αλλά στο κατώφλι, θα μπορούσαμε να δούμε τον τόπο της ψυχοθεραπείας σαν ένα «κατώφλι»; Θα μπορούσαμε να σκεφτούμε ως «κατώφλι» την διαμονή μας στο «υπόρρητο βίωμα»³; Ίσως τότε η θεραπευτική στιγμή θα ήταν ένα «συμβάν» που καθιστά τις συναντήσεις που συμβαίνουν στο «κατώφλι» του «υπόρρητου βιώματος» ικανές να διανοίξουν καινούργιους ορίζοντες και καινούργια νοήματα.]

Τόπος της προσφυγιάς: Αντίσκηνα πάνω στη λάσπη, κουβέρτες, φωτιές, μπόγοι με ρούχα, βαλίτσες, το κλάμα των παιδιών, σκουπίδια. Μια προσωρινή εγκατάσταση, ένα ρίζιμο στο κενό, στην ουδέτερη ζώνη, ανάμεσα σε σύνορα που υπερασπίζονται βεβαιότητες και κυρίαρχες ταυτότητες. Ένα κενό που μετατρέπεται σε ενδιάμεσο χώρο για ομάδες ανθρώπων που βρίσκονται στο κενό. Ένας μετεωρισμός στο ά-τοπο. Ένας αρνητικός χώρος, μια τρύπα στο χάρτη, που γίνεται ο «τόπος του ανάμεσα», ο τόπος του ανέστιου, του άλλου, του ξένου, του διαφορετικού.

Τόπος της ψυχοθεραπείας: Εκ πρώτης όψεως ένα δωμάτιο, ένα σπίτι, ένα γραφείο, που συνήθως σημαίνουν την οικειότητα και τη ζεστασιά ενός τόπου κατοίκησης. Ένας τόπος που έχει σαφή όρια, αποτελεί μια σταθερή βάση, και όπου κάποιος νιώθει ασφαλής. Και εκεί όμως βρίσκονται άνθρωποι σε κατάσταση αστάθειας και ανεσιότητας, καθόσον νιώθουν ότι απειλείται ο τρόπος της κατοίκησης τους⁴ και οι βεβαιότητες της εφησυχασμένης καθημερινότητάς τους. Με αυτήν την έννοια, ο τόπος της ψυχοθεραπείας προσομοιάζει με μια προσωρινή εγκατάσταση σε ουδέτερη ζώνη, έναν ενδιάμεσο χώρο, μεταβατικό, προσωρινό, έξω από την επαναληπτικότητα της καθημερινής ζωής -μια παύση, μια απόσταση, μια ρηγματική κατάσταση, ένας «τόπος του ανάμεσα».

Και στους δυο τόπους βρίσκονται άνθρωποι σε κατάσταση ανεσιότητας και αστάθειας, μακριά από τις βεβαιότητες μιας εφησυχασμένης καθημερινότητας την οποία συνήθως νοσταλγούν και ποθούν να την ξαναβρούν. Άγχος, σύγχυση, οδύνη, συμπτώματα, άνθρωποι που συχνά δεν ξέρουν πού πατούν και πού βρίσκονται. Έχει χαθεί η σταθερότητα του τόπου τους, του κόσμου τους και η βεβαιότητα του νοήματος. Άνθρωποι που νιώθουν ανίσχυροι, αδύναμοι, αβοήθητοι, κυριολεκτικά ένα φτερό στον άνεμο που μετεωρίζεται στο ά-τοπο.

Ο Χώρος και ο Τόπος

Στο παρόν κείμενο θα προσεγγίσουμε τον τόπο της ψυχοθεραπείας, έχοντας ως σημείο αναφοράς τη σκέψη του Martin Heidegger σχετικά με τον *χώρο* και τον *τόπο* και *ιδιαίτερα* το

¹ Ο Θανάσης Γεωργιάς είναι ιατρός ψυχαναλυτής, εκ των ιδρυτικών μελών της Ελληνικής Εταιρείας Φαινομενολογικής-Υπαρξιακής Ανάλυσης και Ψυχοθεραπείας (Hellenic Society of Daseinsanalysis) και πρόεδρος της. Από το 2010 μέλος της διοικούσας επιτροπής της International Federation of Daseinsanalysis (IFDA).

² Το παρόν κείμενο βασίζεται σε αντίστοιχη εισήγηση στο Συμπόσιο «Τόποι της Ψυχής και της Ψυχιατρικής». Το Συμπόσιο το συνδιοργάνωσαν η Ελληνική Εταιρεία Φαινομενολογικής-Υπαρξιακής Ανάλυσης και Ψυχοθεραπείας (Hellenic Society of Daseinsanalysis) και το «Θεραπευτήριο Ν. Σπινάρη», 16 κ' 17/4/2016, στην Κοζάνη.

³ *Υπόρρητο βίωμα*: όρος που έρχεται από τη σκέψη του Gendlin και το "focusing" και στον οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια του κειμένου.

⁴ Στο παρόν κείμενο, η «κατοίκηση» παραπέμπει πάντα σε ένα «κόσμο» (περί «κόσμου», βλέπε υποσημείωση 12).

κείμενο του «Κτίζειν-Κατοικείν-Σκέπτεσθαι»⁵. Συνήθως, ο τόπος αντιμετωπίζεται ως φαινόμενο δευτερογενές σε σχέση με τον χώρο, ο οποίος ήδη από την εποχή του Καρτέσιου νοείται ως άπειρη, ομοιογενής και αντικειμενικά μετρήσιμη έκταση. Ο τόπος τείνει έτσι να εξισωθεί με μια απλή θέση μέσα στον χώρο.

Με βάση όμως τη σκέψη του Heidegger, οι χώροι αποκτούν υπόσταση και γίνονται τόποι όχι μέσα από τη γεωμετρία, τις γεωγραφικές τους συντεταγμένες και τις αριθμητικές τους σχέσεις, αλλά μέσα από τη βιωματική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον άνθρωπο και τα πράγματα, δηλαδή όταν κατοικούνται. Για παράδειγμα, μια γέφυρα, ένας ναός, ένα μνημείο, ένας σιδηροδρομικός σταθμός, προκαλούν την γέννηση ενός τόπου που δεν υφίσταται από πριν. «Έτσι λοιπόν αυτό που συμβαίνει πρωταρχικά δεν είναι το γεγονός ότι η γέφυρα στήνεται σε έναν τόπο, αλλά το γεγονός ότι από την ίδια την γέφυρα γεννιέται καταρχάς ένας τόπος»⁶. Με άλλα λόγια τα κτίσματα είναι αυτά που προκαλούν τη γέννηση ενός τόπου, και «συνεπώς, οι χώροι προσλαμβάνουν την ουσία τους από τους τόπους»⁷. Η γέφυρα πχ., γεφυρώνοντας δυο σημεία μετατρέπει τον απροσδιόριστο χώρο σ' έναν τόπο.

Ο χώρος είναι απροσδιόριστος έως ότου διαμορφωθεί μέσα από το ανθρώπινο γίνεσθαι. Αρχίζει να υπάρχει όταν το ανθρώπινο πράττειν δημιουργεί τόπους μέσα στο χώρο, δηλαδή όταν κατοικείται. Τότε ο χώρος αποκτά όρια, αρχές, νόημα, δηλαδή γίνεται τόπος. Με αυτήν την έννοια, το κατοικείν (δηλαδή η δημιουργία τόπων μέσα από τη συγκεκριμένη κάθε φορά βιωματική σχέση και οικειοποίηση χώρου) αποκτά οντολογικά χαρακτηριστικά⁸. Χαρακτηρίζει τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος «είναι», τον τρόπο με τον οποίο εμείς οι θνητοί είμαστε πάνω στη γη.

Η ετερο-τοπία της ψυχοθεραπείας

Το ίδιο ισχύει και με τον τόπο της ψυχοθεραπείας. Εκ πρώτης όψεως πρόκειται για ένα σπίτι, ένα δωμάτιο, ένα γραφείο και, επιπλέον, όλα εκείνα που ορίζουν το ψυχοθεραπευτικό πλαίσιο⁹. Εκείνο όμως που μετατρέπει το πλαίσιο και τον χώρο σε ψυχοθεραπευτικό τόπο είναι το ψυχοθεραπευτικό πράττειν και η βιωματική σχέση που αναπτύσσεται. Ένας τόπος που μπορεί να υποδέχεται τον άνθρωπο που βρίσκεται σε κατάσταση ανεσιτότητας και αστάθειας, τον άνθρωπο που έχει χάσει τον δικό του τόπο, τον «κόσμο» του και τη βεβαιότητα του νοήματος -μπορεί να υποδέχεται τη διαταραχή, την «παθολογία» και να συνομιλεί μαζί της.

Αυτός ο τόπος προσδιορίζεται, λέει ο Π. Ζαρογιάννης (στο 2^ο τεύχος του περιοδικού ΕΠΟΧΗ) ως «ένας χώρος ενδιάμεσος, μεταβατικός, προσωρινός, διαφορετικός, ...πραγματικός, όσο τον ζει κανείς, αλλά και φανταστικός μαζί όσο απομακρύνεται κανείς από αυτόν, ένας χώρος που υπάρχει και συνάμα δεν υπάρχει. Ένας χώρος που θεραπευτής και θεραπευόμενος συνδημιουργούν εκ νέου κάθε φορά που συναντώνται. Αυτός ο χώρος είναι ένας άλλος χώρος. Μια ετεροτοπία». Με τον φουκωϊκή εμπνευσής όρο «ετεροτοπία» περιγράφονται χώροι που υπάρχουν «...κατά πάσα πιθανότητα σε κάθε κοιλότητα, σε κάθε πολιτισμό, πραγματικοί χώροι, ενεργοί χώροι, χώροι εγγεγραμμένοι στην ίδια τη θέσμιση της κοινωνίας, οι οποίοι συνιστούν ένα είδος αντι-χωροθεσίες, ενός είδους ενεργά πραγματωμένες ουτοπίες, όπου οι πραγματωμένες χωροθεσίες, όλες οι άλλες πραγματικές χωροθεσίες που μπορούν να βρεθούν στο εσωτερικό του πολιτισμού, αντιπροσωπεύονται, αμφισβητούνται και αντιστρέφονται, ενός είδους τόποι που βρίσκονται έξω από όλους τους τόπους, μολονότι είναι πραγματικά εντοπίσιμοι [...] Πρόκειται για χώρους λοιπόν, που ενώ βρίσκονται στο εσωτερικό μιας κοινωνίας, πραγματώνουν μόνο εν μέρει τους προϋπάρχοντες κανόνες. Οι χώροι αυτοί

⁵ Σε μετάφραση του Γιώργου Ξηροπαϊδη, εκδ. Πλέθρον, 2008. Επίσης, ενδεικτικά, αναφέρουμε με άξονα το *Sein und Zeit [Είναι και Χρόνος]* (1927), τα μεταγενέστερα κείμενά του *Das Ding [Το πράγμα]* (1950), *Bauen Wohnen Denken [Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι]* (1951), "...dichterisch wohnt der Mensch..." [*ποιητικά κατοικεί ο άνθρωπος.*] (1951), *Die Frage nach der Technik [Το ερώτημα περί της τεχνικής]* (1953) και *Die Kunst und der Raum [Η τέχνη και ο χώρος]* (1969)

⁶ Heidegger, «Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι», σελ.51, μτφρ Γιώργος Ξηροπαϊδης.

⁷ Στο ίδιο, σελ.53.

⁸ Βλέπε υποσημείωση 28.

⁹ Για την Daseinsanalysis το ψυχοθεραπευτικό πλαίσιο (setting) διαμορφώνεται στη βάση της ψυχαναλυτικής παράδοσης και περιλαμβάνει, τον αριθμό των συνεδριών εβδομαδιαίως, την οικονομική συμφωνία, τη σταθερότητα του χρόνου της συνεδρίας, το ντιβάνι, επίσης τον «ελεύθερο συνειρμό» του αναλυόμενου, την «ελεύθερα μετέωρη προσοχή» του αναλυτή, την αρχή της αποχής κλπ.

ταυτόχρονα αναπαριστούν, επαναλαμβάνουν, συντηρούν αλλά και αμφισβητούν, αναιρούν, υποδαυλίζουν επικρατούσες κοινωνικές δομές, σχέσεις και νόρμες»¹⁰.

Οι πάσχοντες ανέστιοι

Ένας χώρος λοιπόν όπου «θεραπευτής και θεραπευόμενος συνδημιουργούν εκ νέου κάθε φορά που συναντώνται. Αυτός ο χώρος είναι ένας άλλος χώρος. Μια ετερο-τοπία». Όμως, ποιοι είναι οι άνθρωποι που προσέρχονται σε αυτόν τον έτερο τόπο;

Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι οι περισσότεροι που έρχονται (ολοένα και περισσότεροι...) δεν πάσχουν συνήθως από τις γνωστές νευρωτικές συγκρούσεις που αφορούν ένα συνειδητό, αυτοτελές και κυριαρχικό υποκείμενο. Σαν, στην αυγή του 21^{ου} αιώνα, κάτι να έχει αλλάξει! Συναντάμε όλο και περισσότερα προβλήματα ταυτότητας, που συχνά εκφράζονται ως αίσθημα κατακερματισμού και εαυτο-αποξένωσης. Συχνή είναι μια έντονα και επίμονα ασταθής εικόνα ή αίσθηση του εαυτού που εκδηλώνεται με δραματικές και απότομες αλλαγές στη συμπεριφορά, και επίσης, με έντονες, ασταθείς και γενικά χαώδεις διαπροσωπικές σχέσεις και συναισθήματα που χαρακτηρίζονται από εναλλαγές μεταξύ ακραίων περιπτώσεων εξιδανίκευσης και υποτίμησης. Πολύ συχνά, οι θεραπευόμενοι, μας μιλούν για ένα χρόνιο αίσθημα κενού και βαθιάς μοναξιάς -άνθρωποι που δεν μπορούν να μείνουν μόνοι τους ούτε στο ελάχιστο! Υπάρχει έντονος φόβος, πανικός, θυμός, οργή, και συχνά έχουμε το «πέραςμα στην πράξη», τη βία, είτε την απόπειρα κατάπνιξης όλων αυτών με τα ναρκωτικά. Έντονη παρορμητικότητα υπάρχει στο σεξ και τη γρήγορη εναλλαγή συντρόφων, στη κατάχρηση ουσιών, τα βουλιμικά επεισόδια, στους αυτοτραυματισμούς και την αυτοκαταστροφική συμπεριφορά. Συχνά παρατηρούμε μεγάλη συναισθηματική αστάθεια, ευερεθιστότητα, απρόσφορο θυμό ή δυσκολία ελέγχου του θυμού. Σε καταστάσεις στρες, βλέπουμε να προκύπτουν -σχετικά εύκολα- καταθλιπτικά επεισόδια, παρανοϊκός ιδεασμός ή σύντομα ψυχωτικά επεισόδια. Ολοένα και περισσότερα άτομα υποφέρουν από σωματοποιήσεις, ψυχοσωματικές εκδηλώσεις, αγχώδεις διαταραχές πανικού και φοβίες, ενώ ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι η δυσκολία στην επικοινωνία και η αδυναμία έκφρασης ή ένας λόγος που δίνει την αίσθηση του τεχνητού, του κενού ή του τυποποιημένου, αν όχι του ψυχωτικού.

Αν είναι αυτή η εικόνα της σύγχρονης «ψυχοπαθολογίας», τότε χρειάζεται να τεθεί εκ νέου και με νέα οξύτητα το ερώτημα σχετικά με το αρμόζον ψυχοθεραπευτικό πράττειν και το είδος της σχέσης που αναπτύσσεται εκεί, ώστε το πλαίσιο και ο χώρος να λειτουργήσουν όντως ως ψυχοθεραπευτικός τόπος. Χρειάζεται να αναρωτηθούμε ξανά που βρισκόμαστε και προς τα πού πηγαίνουμε. Η Daseinsanalysis συνήθως λειτουργεί στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης τεχνικής (το πλαίσιο και το γενικότερο setting) που έρχεται από τη ψυχαναλυτική παράδοση. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι η κλασική ψυχανάλυση των νευρωτικών. Οι σύγχρονες μορφές παθολογίας όμως, υποχρεώνουν τον θεραπευτή να αναρωτιέται διαρκώς, ξανά και ξανά, για τον τρόπο και την ποιότητα της παρουσίας του και για το είδος της σχέσης που αναπτύσσεται μέσα στο συγκεκριμένο πλαίσιο. Χρειάζεται να αναπροσαρμόζει τη στάση του, πολύ περισσότερο απ' ό,τι θα το έκανε στη θεραπεία μιας νεύρωσης.

Η εποχή μας

Όπως οι μορφές «ψυχοπαθολογίας» που εμφανίζονται με αυξημένη συχνότητα στην εποχή μας, σχετίζονται ακριβώς με την εποχή μας, δηλαδή με το συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο και τον τρόπο κατοίκησης του σημερινού ανθρώπου. Στην εποχή της μετανεωτερικότητας, τη θέση του νεωτερικού υποκειμένου καταλαμβάνει η χαοτική αίσθηση ενός κατακερματισμένου, ασαφούς και συγχυτικού εαυτού που βρίσκεται αντιμέτωπος με γεγονότα και καταστάσεις που δεν μπορεί να εμπεριέξει σε ένα σύστημα αναφορών που να έχουν νόημα. Ο σύγχρονος άνθρωπος, καθώς βρίσκεται στο έλεος ενός αποσπασματικού χωροχρόνου που κινείται με ταχύτατους ρυθμούς, αδυνατεί να προσδιορίσει τον τόπο του και να κατευθύνει τη δράση του αναγνωρίζοντας κάποιες σταθερές συντεταγμένες -άγεται και φέρεται από το κύμα. Περισσότερο από κάθε άλλη φορά, βρίσκεται εκτεθειμένος σε ένα καταϊγιστικό «έξωθεν», όπου ο καθημερινός του τόπος κατοίκησης τείνει να γίνεται ένας εκτεταμένος και απροσδιόριστος χώρος. Όλο και περισσότερο ο τόπος διαμονής του είναι προσωρινός, επισφαλής, ασταθής. Τη θέση του πρώην σταθερού και παγιωμένου κατοίκου-

10 Π. Ζαρογιάννης, «Η Ψυχοθεραπεία ως Ετεροτοπία», περιοδικό ΕΠΟΧΗ, 2^ο τεύχος, Άνοιξη 2016, εκδόσεις ΕΥΡΑΣΙΑ., σελ. 108.

ιδιοκτήτη την καταλαμβάνει τώρα ο μη-κάτοικος, ο αέναος ενοικιαστής. Μετέωρος σε έναν γυμνό και αποσυμβολοποιημένο χώρο -έναν χαοτικό χώρο- όπου όλα αλλάζουν και όλα παλιώνουν πριν καν προλάβουν να υπάρξουν, ο σημερινός άνθρωπος, συχνά στερείται της αίσθησης ενότητας, και παραπαίει σε μια διαρκή παλινδρόμηση ανάμεσα στη προσπάθεια να γαντζωθεί από μια ταυτότητα και μια κατοίκηση, και στην αδυναμία να αναγνωρίσει στον εαυτό του οποιαδήποτε ταυτότητα και κατοίκηση. Σαν την παλινδρομική κίνηση ενός εκκρεμούς: Από τη μια πλευρά βρίσκεται η φαντασική-ναρκισσιστική ταυτότητα ενός Εγώ που διεκδικεί το δικαίωμα της απόλυτης κυριότητας και από την άλλη πλευρά βρίσκεται το σβήσιμο στην πλήρη απουσία κάθε ταυτότητας και κάθε δυνατότητας κατοίκησης.

Ο φαντασικός, αδιατάρακτος και πλήρης εαυτός

Αν όμως ήταν μόνο έτσι τα πράγματα, αν δηλαδή το πρόβλημα βρισκόταν μόνο στο ότι ο άνθρωπος της εποχής μας βρίσκεται εκτεθειμένος σε ένα καταϊγιστικό «έξωθεν», τότε η διαταραχή, επί της ουσίας, θα βρισκόταν έξω από αυτόν και μόνο δευτερογενώς θα τον επηρέαζε. Το πρόβλημα θα βρισκόταν στην έλλειψη ενός σαφούς πεδίου νοηματοδότησης και μιας μορφής συλλογικότητας μέσα στην οποία το άτομο θα μπορούσε να υπάρχει συμβολικά και αξιακά ενταγμένο. Η θεραπευτική κατεύθυνση σε αυτήν την περίπτωση θα έπρεπε να είναι, απλούστατα, προς την κατεύθυνση της προστασίας από το διαταρακτικό «έξωθεν» και προς την εξάλειψη του ελλείμματος διά μέσου της προσφοράς μιας νέας νοηματοδότησης, ενός εδάφους, ενός κρατήματος. Το ψυχοθεραπευτικό δωμάτιο θα μπορούσε να λειτουργεί ως ένας τόπος οικειότητας, μια εστία ζεστασιάς, αισιοδοξίας και καθοδήγησης, αλλά και ως πεδίο επεξήγησης, νοηματοδότησης και νέας τακτοποίησης των πραγμάτων –ως ένας τόπος δηλαδή που μας προφυλάσσει και μας απομακρύνει από τη ξενότητα του ανοίκειου και την αγωνία του ανέστιου! Η θεραπεία θα μπορούσε, κατ' αυτόν τον τρόπο, να γίνει αντιληπτή ως αποκατάσταση της υγείας μιας πρότερης ολότητας-πληρότητας που για κάποιους λόγους έχει διαταραχτεί. Ίσως όμως δεν θα επρόκειτο παρά για την ολότητα ενός φαντασικού εαυτού που επιθυμεί να παραμείνει αδιατάρακτος, σώος, πλήρης, «υγιής»! Σε μια τέτοια αντίληψη περί ψυχοθεραπείας αρμόζει βέβαια ένας ανάλογος θεραπευτής: αδιατάρακτος, σώος, πλήρης!

Πράγματι, ο τόπος από τον οποίο η κυρίαρχη ψυχιατρική-ψυχοθεραπευτική παράδοση αντιμετώπισε και εξακολουθεί να αντιμετωπίζει το ζήτημα της σύγχρονης «ψυχοπαθολογίας» είναι ο τόπος του σώου και του υγιούς, ο αφ' υψηλού τόπος της αυθεντίας που, στη βάση προαποφασισμένων θεωρητικών κατασκευών και μεθόδων, προσπαθεί να εξηγήσει και να «θεραπεύσει» ένα σύνολο διαταραχών στις οποίες, ουσιαστικά, δεν (συν)μετέχει. Η διαταραχή που έρχεται και με βρίσκει (δηλαδή η επαφή μου με το άλλο, το έτερο), σε αυτήν την οπτική, αντιμετωπίζεται με έναν αποστασιοποιημένο τρόπο, σαν κάτι ξένο από την δική μου ύπαρξη που δεν με αγγίζει και δεν σημαίνει κάτι για μένα, προσωπικά. Λειτουργώντας μέσα από ένα τέτοιο τόπο ο θεραπευτής, αντιμετωπίζει το αίτημα του θεραπευόμενου με σιγουριά και ...αυτοπεποίθηση(!), έχοντας τη ψευδαίσθηση ότι το μόνο που χρειάζεται είναι να βασιστεί στις συντεταγμένες και τους κανόνες του θεραπευτικού του πλαισίου και να εφαρμόσει μια τεχνική που από μόνη της είναι ικανή να διασφαλίσει την αποτελεσματικότητα και την επιτυχία αυτού που θεωρεί ως θεραπεία...

Η οντικο/οντολογική μας ανεσιότητα

Για την φαινομενολογική-υπαρξιακή ψυχοθεραπεία, απεναντίας, η διαταραχή δεν είναι ένα επίθεμα των πραγμάτων αλλά, καθώς το έξωθεν έρχεται και συναντά τον πυρήνα της ύπαρξής μας, έχει να κάνει με μας τους ίδιους και με την αλήθεια της ίδιας μας της εμπειρίας. Με μια πιο φιλοσοφική ορολογία, θα λέγαμε ότι η διαταραχή που συμβαίνει στο οντικό επίπεδο γίνεται θέμα στο βαθμό που διαταράσσει την οντολογική συγκρότηση της ύπαρξής μας ως «κόσμο»¹¹.

¹¹ «Κόσμος» (εν-τω-κόσμω-είναι): Πρόκειται για έννοια του Heidegger με ιδιαίτερη σημασία για την υπαρξιακή σκέψη και για την Daseinanalysis στην οποία την πρωτοεισήγαγε ο Binswanger. Ο άνθρωπος πάντα «είναι-εν-κόσμω», δηλαδή πάντα είναι σε ένα πλέγμα αναφορών, σε μια συνεκτική, δομική ενότητα σημασιοδοτημένων σχέσεων, στην οποία τα όντα αποκτούν μια συγκεκριμένη μορφή, παρουσία και σημασία. Ο «κόσμος», δεν ταυτίζεται με αυτό που κοινώς και πολύ ασαφώς εννοούμε ως κόσμος. Δεν πρόκειται για ένα σύνολο όντων που προϋπάρχουν και κάποια στιγμή συνθέτουν τον «κόσμο», αλλά αντίθετα τα όντα ερμηνεύονται (κι έτσι αποκτούν μια συγκεκριμένη μορφή, παρουσία και σημασία) ξεκινώντας από τον προσδιορισμό και την τοποθέτησή τους σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, τον «κόσμο».

Τι εννοούμε;

Η φαινομενολογική-υπαρξιακή ψυχοθεραπεία έχει ασφαλώς να κάνει με τον συγκεκριμένο βίο συγκεκριμένων κάθε φορά ανθρώπων. Ως εκ τούτου, δεν μπορεί να είναι ένα τεχνητό κατασκευάσμα που πληροί κάποια αφηρημένα ιδεώδη επιστημονικότητας, ούτε η υπέρβαση και η μετάβαση σε έναν ιδεατό κόσμο αιώνιων αληθειών και καθαρότητας. Αντίθετα, μέσα από τη πρόσληψη της καθημερινής γλώσσας, συμπλέοντας με την γεγονόττητα του καθημερινού βίου, προσπαθεί να συνομιλήσει με τον συγκεκριμένο κάθε φορά άνθρωπο στη βάση των θεμάτων που τον απασχολούν. Ωστόσο, ο κάθε άνθρωπος δεν παύει, μέσα στα θέματα που τον απασχολούν, μέσα στην *οντική* καθημερινότητά του, να είναι πρωτίστως μια *οντολογική*¹² ύπαρξη. Πρόκειται για τη διττή οντικο/οντολογική φύση του ανθρώπου: ενώ βρίσκεται συνεχώς και αδιαλείπτως στην οντική καθημερινότητα, την ίδια στιγμή μετέχει του μυστηρίου της οντολογικής διάνοιξης της ύπαρξής του μέσα στην οποία καθίσταται εφικτή η εμφάνιση του οντικού. Αυτό τον κάνει να είναι, κατά κάποιο τρόπο, πλάσμα δύο κόσμων! Είτε έχει επίγνωση του θέματος είτε όχι, ρητά ή άρρητα, τον κάθε άνθρωπο όχι μόνο τον διαπερνά το οντολογικό ερώτημα αλλά, επιπλέον, συνιστά αυτόν τούτο τον πυρήνα γύρω από τον οποίο συγκροτείται η ύπαρξή του. Η εκάστοτε κατοίκηση, ο εκάστοτε τρόπος της ύπαρξής μας, ο εκάστοτε «κόσμος» όπως λέμε στην Daseinsanalysis, διαμορφώνεται ακριβώς ως απάντηση στο οντολογικό ερώτημα.

«*Πώς να ζήσω τη μια και μοναδική ζωή μου;*» αναρωτιέται ο Αλέξης Χαρισιάδης και προσθέτει, «*Επιλέγω να θυμάμαι την υπαρξιακή μου κατάσταση σημαίνει επιλέγω να κεντρίζω τον εαυτό μου για να ξυπνάει από τον λήθαργο της καθημερινότητας*¹³». «*Το θέμα είναι να βρω μια αλήθεια δική μου, μια ιδέα, για την οποία μπορώ να ζήσω και να πεθάνω*» έλεγε ο νεαρός Κίργκεγκορ και, ακόμα, «*Αυτό που πραγματικά χρειάζομαι είναι να ξεκαθαρίσω τι θα κάνω, ποιος θα είμαι και όχι τι πρέπει να ξέρω... δεν θέλω να ζήσω απομονωμένος στη γνώση, αλλά εκτεθειμένος στην πραγματική ζωή*». «*Το μόνο αληθινό ερώτημα είναι αν θα ζήσω τη ζωή μου*» έλεγε ο Καμύ, επαναλαμβάνοντας το αγωνιώδες ερώτημα του Άμλετ. «*Γιατί να υπάρχουν τα όντα και όχι το τίποτα;*» ρωτάει με επίμονη επαναληπτικότητα ο Heidegger στην «*Εισαγωγή στη Μεταφυσική*» και συνεχίζει: «*Πολλοί είναι αυτοί που δεν σκοντάφτουν ποτέ επάνω σε τούτο το ερώτημα, όταν μ' αυτό εννοούμε όχι απλώς το άκουσμα και το διάβασμα αυτής της ερωτηματικής φράσης, αλλά: το να θέσεις το ερώτημα, δηλ. να το φέρεις στον ορίζοντά του, να το εγείρεις, να νοιώσεις την αναγκαιότητα αυτού του ερωτήματος. Και όμως! Η κρυμμένη δύναμη αυτού του ερωτήματος τον καθένα μας θα τον αγγίξει μια φορά, ίσως και περισσότερες, χωρίς καλά-καλά να καταλάβει τι του συμβαίνει. Σε στιγμές μεγάλης απελπισίας, επί παραδείγματι, όταν τα πράγματα χάσουν όλο το βάρος τους και όταν κάθε νόημα σκοτεινιάσει, τότε προβάλλει το ερώτημα. Ίσως να ηχήσει μόνο μια φορά μέσα στη ζωή μας σαν απόμακρο σήμαντρο, κι' ύστερα να χαθεί*¹⁴.

Ασφαλώς και είμαστε παιδιά της εποχής μας και ασφαλώς η εποχή μας όχι μόνο μας επηρεάζει αλλά μας διαμορφώνει. Μια εποχή που, οπωσδήποτε, κινείται με ταχύτατους ρυθμούς, αποσπασματικά, αδυνατώντας να δώσει τόπους κατοίκησης και κατευθύνσεις. Ταυτόχρονα όμως καθένας από μας είναι κι ένα μοναδικό άτομο που έχει να ζήσει τη ζωή του -ίσως μόνο τώρα, αυτή τη μία και μοναδική φορά. Ζω τη ζωή μου σημαίνει: βρίσκομαι, ρητά ή άρρητα, αντιμέτωπος με το ερώτημα της ύπαρξής μου. Η «*ουσία*» αυτού του όντος έγκειται στο «*να είναι*» του λέει ο Heidegger. «*Ενώ τα άλλα όντα αδιαφορούν για το Είναι τους, ακριβέστερα είναι τέτοιου είδους, ώστε το Είναι τους ούτε μπορεί να τα ενδιαφέρει ούτε και να τους είναι αδιάφορο, η ουσία του Dasein έγκειται στην ύπαρξή του*¹⁵.

Η ύπαρξή μας βρίσκεται διαρκώς υπό δοκιμασία και υπό πραγμάτωση καθώς η κάθε συγκεκριμένη ύπαρξη δεν είναι κάτι εκ των προτέρων ήδη διαμορφωμένο (ένα συμπαγές στατικό και πλήρες ον), αλλά πραγματώνεται μέσα από επιλογές και αποφάσεις, θέσεις και

¹² Περί οντολογικής διαφοράς, δηλαδή διάκρισης οντικού/οντολογικού, μπορεί κανείς να ανατρέξει στο *Είναι και Χρόνος*, καθώς αποτελεί ένα από τα βασικά θέματα του έργου. Ενδεικτικά, σελ.63 (γερμανική αρίθμηση): «*Η περιγραφή [και γενικά η έρευνα που πραγματώνεται μες στις επιστήμες] παραμένει προσκολλημένη στα όντα. Είναι οντική*». Σελ.64: «*Αλλά εδώ διερευνούμε το Είναι. Η εξεικόνιση των ενδοκοσμικών όντων είναι οντική, ... η ερμηνεία του Είναι αυτών των όντων είναι οντολογική*». Σελ.199: «*Η υπαρξιακή-οντολογική ερμηνεία δεν είναι απλώς μια θεωρητικο-οντική γενίκευση... Δεν αναφέρεται σε διαρκώς αναδυόμενες οντικές ιδιότητες, παρά σε μια οντολογική σύσταση, η οποία στέκει εκάστοτε ήδη ως θεμέλιο*». Martin Heidegger, Δωδώνη, 1978, μτφρ./σχόλια Γιάννης Τζαβάρας.

¹³ Αλέξης Χαρισιάδης, «*σημειώσεις ενός υπαρξιστή*», εκδόσεις Πληθώρα, 2016, σελ. 13.

¹⁴ Martin Heidegger, «*Εισαγωγή στη Μεταφυσική*», Δωδώνη, 1973, σελ.31,μτφρ. Χρήστος Μαλεβίτσης

¹⁵ Martin Heidegger, «*Είναι και Χρόνος*», Δωδώνη, 1978, σελ.83,84.

κατοικήσεις. Πραγματώνεται πρωτίστως, μέσα από συνομιλίες και ανταποκρίσεις στα καλέσματα που μας προσ-καλούν. Καθώς στον πυρήνα της εκάστοτε κατοικήσής μας βρίσκεται η εμπειρία και το ερώτημα της ύπαρξης (πώς να υπάρξω; πώς να ζήσω; πώς να πεθάνω;), ο «κόσμος» μας στήνεται γύρω από την απροσδιοριστία, το ασαφές και το διαφορούμενο του οντολογικού ερωτήματος, και γύρω από τη διαταραχή που μας προκαλεί. Στήνεται γύρω από το ρήγμα και τη σιωπή της ανοίκειας ετερότητας της ίδιας μας της ύπαρξης, μέσα από τη διαρκή παρουσία της απουσίας και της περατότητας. Αρθρώνεται γύρω από την εξάρθρωση ή την έλλειψη, τη διαταραχή της κανονικότητας και την αδυνατότητα συγκρότησης οποιασδήποτε ταυτότητας ως ολότητας. Στήνεται γύρω από την πρωτογενή οντολογική αναφορικότητα μας στον τόπο του Μηδενός¹⁶ –στον σκοτεινό και ανοίκειο πυρήνα μας! Γύρω από την ...ου-τοπία!

Το υπόρρητο βίωμα

Όλο αυτό δεν είναι κάτι θεωρητικό και αφηρημένο, αλλά κάτι πολύ απτό και συγκεκριμένο. Το νοιώθουμε στο ίδιο μας το σώμα ως το **«υπόρρητο βίωμα»¹⁷** (όπως το αποκαλεί ο Παύλος Ζαρογιάννης) μέσα στο οποίο διαρκώς βρίσκουμε τον εαυτό μας. *«Οι όροι ‘υπόρρητο’ και ‘υπορρητότητα’ αναφέρονται... στην αμεσότητα του είναι, στο καθαρό βίωμα (Nishida 2001· Davis et al 2011), στο δυνάμει της ύπαρξης μας, το οποίο δεν μπορεί ποτέ να πραγματοποιηθεί ολοκληρωτικά και να μετασηματιστεί από σύμβολα, γιατί είναι πάντα πολύ περισσότερο από την εκδίπλωση/επεξήγηση του. Το λεγόμενο ‘υπόρρητο’ είναι παρόν, εν τη απουσία του· ανολοκλήρωτο, κι όμως με νόημα· σιωπηλό, αν και εύγλωτο μέσα από αισθήσεις· πολύπλοκο, κι όμως δυνητικά ακριβές και συγκεκριμένο. Μας κατοικεί· εγγράφεται στα σώματα μας, αφήνει ίχνη πίσω του ως βιωμένες αισθήσεις, ως ‘ενσάρκωμένα νοήματα, υλοποιημένες σημασίες, ... ως λόγους έμβιους, έμβιες σημασίες’ (Καστοριάδης 1984, σ. 41,53). Είναι σώμα και γλώσσα μαζί, αδιαφοροποίητα· η προ-εννοιολογική, προ-κοινωνική, σχεδόν προ-γλωσσική πλευρά μας· οι όχι-ακόμη εκδηλωμένες, όχι-ακόμη συμβολοποιημένες, όχι-ακόμη πραγματοποιημένες δυνατότητες μας που μπορούν να προάγουν την ζωή μας.[..] Σ’αυτήν την βιωματική σχέση, στον χώρο του ‘υπόρρητου βιώματος’ κατοικεί, η δύναμη και ελευθερία μας (Agamben 2000)· οι δυνατότητες της ύπαρξης μας, η αδιάρρηκτη πολυπλοκότητα του Είναι και της ζωής· της ζωής που ενέχει τη δύναμη να προάγει παγιωμένους εννοιολογικούς, κοινωνικούς και γλωσσικούς κανόνες, να τους αλλάζει και έτσι να παράγει και να δημιουργεί νέες έννοιες, λέξεις, κοινωνικές καταστάσεις, νέα νοήματα, μετουσιώνοντας δημιουργικά τα απλά γεγονότα της ζωής και τα βιώματα σε εμπειρίες»¹⁸.*

Ο όρος «υπόρρητο βίωμα», ίσως δεν είναι παρά ένα άλλο όνομα -μέσα σε αυτή τη διαρκή α-πορία της γλώσσας- που ζητά να εκφράσει την πρωτογενή οντικο-οντολογική αναφορικότητα, στην οποία βρίσκω «επιμένω» κάθε φορά την ύπαρξή μου. Ένα άλλο όνομα για την εμπειρία του «Είμαι» (*Da-Sein*), αυτή τη διαρκώς μεταβαλλόμενη, ρέουσα αίσθηση, που ως ανεπαίσθητο ρεύμα με διαπερνά συνεχώς μέσα στην καθημερινότητά μου.

Η ανεσιτότητα και ο “das man”

Όντας μέσα σε αυτήν την πρωτογενή αναφορικότητα, μέσα στο διαρκές ρεύμα του υπόρρητου οντικο/οντολογικού βιώματος, ο άνθρωπος βρίσκει τον εαυτό του ως ήδη ερριμένο σε ένα «κόσμο», δηλαδή σε ένα πλέγμα έτοιμων νοηματοδοτήσεων, δηλαδή σε έτοιμους *τόπους* και *τρόπους* κατοίκησης. Δεν γίνεται αλλιώς! Οι έτοιμες νοηματοδοτήσεις και οι έτοιμοι *τόποι* λειτουργούν σαν ένα ύφασμα που έχει υφανθεί γύρω από μια τρύπα, ένα κενό. Αρθρώνονται γύρω από την απροσδιοριστία, το ρήγμα και τη σιωπή της ανοίκειας ετερότητας της ίδιας μας της ύπαρξης. Μας βοηθούν να ζούμε τη ζωή μας αποφεύγοντας να αντικρίζουμε συνεχώς την τρύπα του κενού! Να μην μας διαφεύγει, πως όταν κοιτάμε την άβυσσο μας κοιτά κι εκείνη και υπάρχει ο κίνδυνος να σκοντάψουμε στο κενό ή να μας

¹⁶ Στο παρόν κείμενο, ως *Μηδέν*: Η αποσταθεροποίηση, το έλλειμμα και η κατάρρευση του νοήματος που υποβαστάζει έναν «κόσμο», η επικράτηση μιας απροσδιοριστίας. Το Μηδέν δεν είναι ποτέ μηδέν, ούτε είναι κάτι με την έννοια ενός αντικειμένου. Είναι το Δεν των όντων και άρα το Είναι, καθώς αποκτούμε την εμπειρία του από την κατεύθυνση των όντων. (Δες: Heidegger «Τι είναι Μεταφυσική» Πατάκης 2000, και τα διαφωτιστικά σχόλια του Π. Θανασιά).

¹⁷ Ο όρος «υπόρρητο βίωμα» προέρχεται από τη σκέψη του Gendlin και τη ψυχοθεραπευτική κατεύθυνση «focusing» της οποίας εκείνος ήταν ο ιδρυτής. Εκφράζει πολύ καλά την προβληματική του παρόντος κειμένου, στο βαθμό που το «υπόρρητο βίωμα» θα εννοηθεί οντικο/οντολογικά και δεν θα περιοριστεί μόνο στην οντική του διάσταση.

¹⁸ Περιοδικό *ΕΠΟΧΗ*, 2^ο τεύχος, σελ 114

σαγηνεύσει και να πέσουμε μέσα... Αυτό που μας προστατεύει από το παραλήρημα δεν είναι η δύναμη του μυαλού μας αλλά οι *τόποι* κατοίκησης που μας προσφέρονται...

Αυτού του είδους η ερριμενότητα σε έναν έτοιμο *τόπο* κατοίκησης, δηλαδή σε έναν «κόσμο» συνιστά, βέβαια, απαραίτητη συνθήκη για τον εξανθρωπισμό του ανθρώπου και είναι υπαρκτικό-οντολογικό του χαρακτηριστικό (συνιστά απαραίτητο και φυσικό τρόπο του ανθρώπου). Στην *αναυθεντική*¹⁹ του εκδοχή όμως ο άνθρωπος βυθίζεται στις έτοιμες νοηματοδοτήσεις και εκεί χάνεται. Γίνεται ο μέσος όρος των άλλων, ο απρόσωπος «τις» (*das man*²⁰) και κατ' αυτόν τον τρόπο απαλλάσσεται από την ευθύνη για την πραγμάτωση της ύπαρξής του. Καθώς όμως ο ανέσιος άνθρωπος της εποχής μας δεν μπορεί να αντλήσει το νόημα και τον στόχο της ύπαρξής του από κάποιο προϋπάρχον απόθεμα προτύπων κρίσεων και αξιολογήσεων και δεν έχει στη διάθεσή του κανένα έτοιμο οδηγό πλεύσης, πελαγώνει στην προοπτική των αντιφατικών δυνατοτήτων που ανοίγονται μπροστά του. Όταν πρέπει να πάρει μια απόφαση, συχνά βρίσκεται στην κόλαση του τρόμου και της αγωνίας, κυριαρχημένος από αβεβαιότητα και απελπισία. Ίσως γι' αυτό στη σύγχρονη κοινωνία των μεγαλουπόλεων ο «*das man*» μετατρέπεται όλο και περισσότερο σε «κοινό», σε πλήθος, με πρώτο χαρακτηριστικό του την ανόητη φλυαρία και τον κομφορμισμό, όπου όλοι πιστεύουν το ίδιο και έχουν την ίδια γνώμη, χωρίς να χρειάζεται να σκέφτονται και να παίρνουν την ευθύνη και χωρίς να νοιάζονται ιδιαίτερα για τίποτα.

Ίσως το άγχος που διαπερνά τις σύγχρονες μορφές «παθολογίας» έρχεται όταν δεν επαρκούν πλέον οι έτοιμες νοηματοδοτήσεις της καθημερινότητας, το «κράτημα» και ο εφησυχασμός του «κόσμου» των πολλών, και όταν αδυνατεί κανείς να αναλάβει τη δική του ευθύνη και να θέσει το ερώτημα της ύπαρξής του με τον δικό του προσωπικό τρόπο. Είναι σαν να σχίζεται κάπου το ύφασμα του «κόσμου», αποκαλύπτεται η τρύπα και μέσα από τη σχισμή ξεπροβάλλει το άγχος και η αγωνία του Μηδενός!

Στην εποχή μας όπου οι ταχύτατοι ρυθμοί, η αποσπασματικότητα, η ανεσιότητα και η έκθεση σε ένα καταγιστικό «έξωθεν» αφήνουν τον σύγχρονο άνθρωπο χωρίς κάποιες σταθερές συντεταγμένες και κατευθύνσεις, το «σχίσσιμο του υφάσματος» του «κόσμου» του είναι συνεχές. Καμιά έτοιμη νοηματοδότηση δεν επαρκεί. Εντούτοις, εδώ ξεπροβάλλει η πρόκληση και η ευκαιρία: Μπορεί η ύπαρξή μας να αρχίζει πάντα «αναυθεντικά», ως ερριμένη στον έτοιμο «κόσμο» των πολλών, υπάρχει όμως και η δυνατότητα της μεταστροφής προς τη σιωπηλή κλήση του οντολογικού κέντρου της ύπαρξής μας²¹. Καθώς δεν υφίσταται πλέον κανένα είδος αντικειμενικής βεβαιότητας, η συνειδητή ανάληψη της αβεβαιότητας, της αμφιβολίας και της διαταραχής, διανοίγει ακόμα περισσότερο τη δυνατότητα -και την ευκαιρία- αυθεντικοποίησης της ύπαρξής μας.

Στη βάση της παραπάνω οπτικής, το πρόβλημα της σύγχρονης ψυχοπαθολογίας δεν έγκειται μόνο στην διαταραχή και την κρίση που δημιουργεί η διαρκής έκθεση στην ποικιλότροπη ετερότητα και η συναφής ανεσιότητα της εποχής μας. Έγκειται κυρίως στην απώθηση και την προσπάθεια διαφυγής από αυτήν την ίδια την διαταραχή και την κρίση. Έγκειται στην άρνηση της ευθύνης και την αποφυγή του ερωτήματος της ύπαρξής μας. Ίσως δηλαδή το πρόβλημα της *borderline* κατάστασης στη ψυχοπαθολογία, σχετίζεται με την συνολικότερη *borderline* κατάσταση της εποχής μας η οποία, συγκρούεται με την ίδια την οντολογική συνθήκη της ανθρώπινης ύπαρξης, στο βαθμό που απωθεί και βυθίζει στη λήθη την πρωτογενή αναφορικότητα της ύπαρξης στον τόπο του Μηδενός, δηλαδή στον τόπο της αέναης πρό-κλήσης και διαταραχής.

Η ποιότητα του ψυχοθεραπευτικού τόπου

Το εύλογο ερώτημα που έρχεται, αφορά την ιδιαίτερη ποιότητα που θα πρέπει να διαθέτει ο ψυχοθεραπευτικός *τόπος*, ώστε να είναι σε θέση να ανταποκριθεί στην αυξημένη

¹⁹ Αυθεντικός = έχοντας ιδιοποιηθεί τον εαυτό μου, γίνομαι ο εαυτός μου, αναυθεντικός = μη έχοντας ιδιοποιηθεί τον εαυτό μου, είμαι ο μέσος όρος των πολλών, "ο *das man*".

«Αλλά η αναυθεντικότητα του εδωνά-Είναι [του *Dasein*] δεν σημαίνει λιγότερο Είναι ή κατώτερο βαθμό του Είναι. Η αναυθεντικότητα μπορεί αντίθετα να χαρακτηρίζει το εδωνά-Είναι μες στη πιο συγκεκριμένη του πραγματικότητα –όταν δραστηριοποιείται, όταν παρακινείται για κάτι, όταν προσηλώνει το ενδιαφέρον του, όταν στρέφεται προς την απόλαυση». Heidegger, *Είναι και Χρόνος*, Εκδόσεις Δωδώνη, 1978, σελ.86.

²⁰ Δες την προηγούμενη υποσημείωση.

²¹ «Το ακούειν συγκροτεί μάλιστα την πρωταρχική και αυθεντική ανοικτότητα του εδωνά-Είναι [*Dasein*], για τη δυνατότητα του πιο δικού του Είναι, ως άκουσμα της φωνής του φίλου, τον οποίο το κάθε εδωνά-Είναι έχει πλάι του». Heidegger, *Είναι και Χρόνος*, σελ. 163.

πρόκληση της σύγχρονης borderline εποχής μας. Τι είναι αυτό που μπορεί ένα χώρο να τον μετατρέψει σε *τόπο* ψυχοθεραπείας;

Όπως είπαμε και στην αρχή του κειμένου, οι χώροι αποκτούν υπόσταση και γίνονται *τόποι*, όχι μέσα από τη γεωμετρία, τις γεωγραφικές τους συντεταγμένες και τις αριθμητικές τους σχέσεις, αλλά μέσα από τη βιωματική σχέση που αναπτύσσεται μέσα σε αυτούς, δηλαδή όταν κατοικούνται. Ποιου είδους κατοίκηση όμως χαρακτηρίζει τον συγκεκριμένο *τόπο* ως ψυχοθεραπευτικό;

Ίσως, κατ' αρχάς, το ότι πρόκειται για έναν *τόπο* «που υπάρχει και συνάμα δεν υπάρχει²²» καθώς είναι *τόπος* που προκύπτει, ένας *τόπος* που ενδεχομένως να γίνει. Διακόπτοντας την καθημερινή ζωή (την επανάληψη του ίδιου, του δεδομένου) ο *τόπος* της ψυχοθεραπείας «γίνεται» στο βαθμό που δημιουργεί μια ετερο-τοπία, όπου καθίσταται εφικτό να αναδυθεί το ρήγμα και η σιωπή που βρίσκονται στο σκοτεινό και ανοίκειο πυρήνα της ύπαρξής μας. Γίνεται *τόπος θεραπείας* στο βαθμό που λειτουργεί ως ενδιάμεσος χώρος, στον οποίο καθίσταται δυνατή η βιωματική ανάδυση της ετερότητας της ύπαρξής μας ως «άλλο» και η συνάντησή και η συνομιλία με αυτό το «άλλο».

Όμως αυτό δεν σημαίνει ότι και ο ψυχοθεραπευτής βρίσκεται να αιωρείται στον ίδιο ά-τοπο *τόπο*; Δεν είναι κι εκείνος, κάποιος που δονείται από το ερώτημα της ύπαρξής του και που προσπαθεί να καταλάβει πού βρίσκεται και προς τα πού πηγαίνει; Τότε το γραφείο του ψυχαναλυτή γίνεται ένας παράδοξος *τόπος* συνάντησης δυο ανθρώπινων υπάρξεων που, και οι δυο, βρίσκονται σε α-πορία και α-τοπία! Αλήθεια, πως είναι ένας *τόπος* που θεμελιώνεται πάνω στην έλλειψη ενός βέβαιου θεμελίου; Πως είναι μια κατοίκηση που δεν προϋποθέτει τη σιγουριά ενός *τόπου*; Πως θα κατοικήσουμε έναν *τόπο* που δεν υπάρχει; Επιπλέον, πως θα κατοικήσουμε χωρίς να ενδώσουμε στο από-κοσμο και χωρίς να μας «καταπιεί» ο μη-κόσμος; Πώς μπορούμε να αντιληφθούμε την έννοια του *τόπου* της θεραπείας, όχι σαν μια κατοίκηση σε στατικές και σίγουρες αναφορές αλλά επίσης όχι σαν μία κατοίκηση σε ένα ερημικό τοπίο χωρίς καθόλου αναφορές;

Σε σχέση με τα παραπάνω ερωτήματα ίσως θα βοηθούσε αν υποψιαζόμασταν ότι ανάμεσα στην κατοίκηση και τη μη-κατοίκηση μπορεί να υπάρχει θέση για μια άλλου είδους κατοίκηση. Το *κατοικείν*, επί του προκειμένου, δεν χρειάζεται να το δούμε, κατ' ανάγκη και αποκλειστικά, ως εγκατάσταση σε ένα *έσωθεν* που με προφυλάσσει από το *έξωθεν* της ετερότητας. Μπορούμε να το δούμε, ακριβώς ανάποδα, σαν τρόπο με τον οποίο εκτίθεμαι σε ένα *έξωθεν*. Η ουσία της κατοίκησης, σε αυτήν την οπτική, δεν βρίσκεται στην κατοχή, τη βεβαιότητα και την ησυχία ενός εσωτερικού χώρου, αλλά στην ανοικτότητα εκείνη που δεξιώνεται την εξωτερικότητα, δηλαδή το έτερο, το ανοίκειο, που έρχεται και με βρίσκει. Μια τέτοιου είδους κατοίκηση δεν προϋπάρχει· δημιουργείται τη στιγμή της συνάντησης με το *έξωθεν* και έχει χαρακτήρα ενδεχομενικό. Ο Ηλίας Παπαγιαννόπουλος, στο 1ο τεύχος του περιοδικού ΕΠΟΧΗ επισημαίνει: «...εγώ δεν προϋπάρχω της εξωτερικότητας. Αυτό το οποίο προϋπήρξε ήταν μόνο οι φαντασιώσεις 'μου', δηλαδή η αυτο-επινόηση ενός εαυτού - παραδόξως, η ίδια η άρνηση της ύπαρξής μου μεταμφιεσμένη σε αυτάρκεια. Απεναντίας έρχομαι στα πράγματα, είμαι πάντοτε ο ερχόμενος σ' αυτά. Η εξωτερικότητα προηγείται κι εγώ μπορώ να έρθω (ή να μην έρθω) σ' αυτά, ν' αποκριθώ στην ρηματική παρουσία τους και να υπάρξω (ή όχι). Εγώ είμαι-αυτός-που-έρχεται. Έτσι η δική μου ταυτότητα, η οποία έχει την δομή μιας απόκρισης, μιας διαλογικής ομιλίας, είναι πάντοτε ένα εκκρεμές ενδεχόμενο²³».

Σε αυτήν την οπτική, η εξωτερικότητα, παραδόξως, βρίσκεται στο κέντρο της ύπαρξής μας, δηλαδή του «κόσμου» μας! Το έτερο και το ανοίκειο είναι τόσο μέσα μας που ...πιο μέσα δεν γίνεται! Θα μπορούσαμε τότε να περιγράψουμε αυτήν την εσωτερική ετερότητα ως ένα είδος «εσωτερικής εξωτερικότητας»²⁴. Πρόκειται για αυτόν τον *τόπο* της γλωσσικής διάρρηξης, όπου βρίσκουμε τον εαυτό μας να αναμετράται με το έξω του μέσα μας, με το ανοίκειο και ανείπωτο της ύπαρξής μας, με την ίδια τη σιωπή της γλώσσας μας. Η ανθρώπινη ύπαρξη παύει πλέον να εκλαμβάνεται ως ένα αυτάρκες και πλήρες υποκείμενο και γίνεται

²² Παύλος Ζαρογιάννης, ΕΠΟΧΗ, 2^ο τεύχος, σελ.108),

²³ Ηλίας Παπαγιαννόπουλος, «Η ανθρωπιά του ανύπαρκτου και το παράδοξο της θεραπείας», ΕΠΟΧΗ, 1^ο τεύχος, Φθινόπωρο 2015, σελ. 184.

²⁴ Βέβαια, σε αυτήν την οπτική οι λέξεις «εσωτερικότητα» και «εξωτερικότητα» ίσως δεν έχουν νόημα αφού πρόκειται για ένα ενιαίο φαινόμενο –το φαινόμενο του υπάρχειν (ex-istence).. Ο άνθρωπος δεν είναι κάτι κατ' αρχήν ένα «εσωτερικό» καψουλοειδές υποκείμενο που σε δεύτερο χρόνο συναντά τα εξωτερικά αντικείμενα, αλλά είναι πάντα «έξω» ως «εν-τω-κόσμο-είναι».

περισσότερο κατανοητή ως ένα ον ελλειμματικό και ρηγματωμένο που δεξιώνεται την απορία του...

Η ετερότητα του άλλου ανθρώπου

Λέγαμε παραπάνω ότι ο *τόπος* της ψυχοθεραπείας δεν είναι ένα έτοιμο πλαίσιο, κάτι που ήδη υφίσταται και που απλώς χρειάζεται να εφαρμοστεί. Ο *τόπος* της ψυχοθεραπείας «γίνεται» ως ετερο-τοπία, στην οποία καθίσταται δυνατή η βιωματική ανάδυση της ετερότητας της ύπαρξής μας ως «άλλο» και η συνάντηση και η συνομιλία με αυτό το «άλλο». «Γίνεται» ως ανοικείωση του οικείου, στο βαθμό που μου επιτρέπει να εκτίθεμαι στο *έξωθεν* της εσωτερικής μου ετερότητας.

Κάτι τέτοιο όμως δεν μπορεί να συμβεί αν δεν υπάρξει η επαφή και η συνάντηση με τον άλλο άνθρωπο. Η συνάντηση με τον άλλο, η σχέση, είναι πρωταρχική και θεμελιώδης καθώς είναι η ετερότητα του άλλου ανθρώπου που ενεργοποιεί και αναφλέγει την εσωτερική μου ετερότητα. Χωρίς αυτήν την πρωτογενή αναφορικότητα δεν υπάρχει ούτε ομιλία, ούτε σκέψη, ούτε νόημα. Κανείς «κόσμος»²⁵.

Με αυτήν την έννοια, η ετερότητα του άλλου δεν είναι κάτι που μας απασχολεί απλώς κάπου εκεί έξω, αλλά βρίσκεται στον ίδιο τον πυρήνα της ύπαρξής μας καθώς μας απευθύνει ένα απολύτως προσωπικό ερώτημα. Μας καλεί ως αυτό που μας διαφεύγει, ως αυτό που εισάγει τη διαταραχή και το Μηδέν στο κέντρο μιας φαντασιακής ταυτότητας. Όταν ο άγνωστος άλλος εμφανίζεται στο κατώφλι του σπιτιού μου ή στα σύνορα της χώρας μου, διαταράσσει την ησυχία μου και με φέρνει αντιμέτωπο με πραγματικές επιλογές: δηλαδή να του ανοίξω την πόρτα ή να τον διώξω²⁶.

Η παρουσία του στο κατώφλι του σπιτιού μου ή στα σύνορα της χώρας μου είναι σαν να μου απευθύνει μια πρό-κλήση που με αποσπά από την αυτό-απορόφηση μου και με καλεί να αποκριθώ. Με φέρνει αυτομάτως απέναντι στην ευθύνη της ελευθερίας μου. Η κίνηση επιστροφής σε μια προδεδωμένη στέρεη-βέβαιη ταυτότητα, μένει μετέωρη· ο νόστος είναι ανέφικτος και για εκείνον και για μένα, η προσφυγιά αμετάκλητη. Το παρελθόν δεν μπορεί πλέον να προεκταθεί στο παρόν. Δεν υπάρχει ασφαλές λιμάνι, δεν υπάρχει τρόπος να γαντζωθείς από κάπου ώστε να μην κατακυληθείς στο Μηδέν. Είσαι υποχρεωμένος να αναλάβεις την ευθύνη σου και την ελευθερία σου. Ο άλλος, αυτός που έρχεται από την άλλη άκρη του κόσμου, μέσα από την διαφορετικότητα που αντιπροσωπεύει, μέσα από την προσωπική πρό-κλήση που μου απευθύνει, μου παρέχει τη δυνατότητα να συναντήσω τον εαυτό μου!

Με αυτή την έννοια, η θεραπεία είναι στην ουσία της υποδοχή και περισυλλογή σε κάτι το οποίο μου απευθύνεται· μια «διαταραχή» που έρχεται και με βρίσκει. Μια υποδοχή προς κάποιον που δεν είναι μέσα -κάποιον που πρόκειται να έρθει, δεν ξέρεις πότε! Και βέβαια, η κατ' εξοχήν υποδοχή γίνεται στο κατώφλι. Θα μπορούσαμε να σκεφτούμε τον τόπο της ψυχοθεραπείας (τον τόπο του ανάμεσα και της ετεροτοπίας) σαν ένα «κατώφλι»! Το κατώφλι έχει αυτήν την ιδιομορφία: ότι δεν είναι ούτε μέσα, ούτε έξω, αλλά μπορεί να διαθέτει κάτι και από τα δύο –είναι ανάμεσα. Είναι ο τόπος που μπορείς να μπαίνεις και συγχρόνως να βγαίνεις!

Το υπόρρητο βίωμα ως «κατώφλι»

Το να στέκομαι στο «κατώφλι» σημαίνει, να προσέχω και να αφουγκράζομαι την οντικο/οντολογική αναφορικότητα, στην οποία βρίσκομαι μέσα στην καθημερινότητά μου και που ως διαρκές ρεύμα διαπερνά την κάθε μου εμπειρία. «Κατώφλι» σημαίνει το *υπόρρητο βίωμα* του υπάρχειν. Εδώ, το «να προσέχω» δεν σημαίνει την ιδέα ενός είδους εστιασμένης προσοχής ή πρόθεσης. Η Donata Schoeller στο 2^ο τεύχος του περιοδικού *ΕΠΟΧΗ*, μιλώντας για την εστίαση (focusing) την περιγράφει: «...ως μια αποεστίαση (defocusing) του πεδίου της προσοχής μέσω της πρακτικής μιας μη-παρατηρητικής επίγνωσης. [...]Ο Husserl είχε ήδη επισημάνει με πολύ συγκεκριμένο τρόπο πως η «φαινομενολογική αναγωγή» δίνει πρόσβαση

²⁵ Κατ' αρχήν βεβαίως –και κατ' εξοχήν– ο κόσμος των πολλών (ο «das man»). Σε αυτήν την περίπτωση πρόκειται βεβαίως για τον αναυθεντικό τρόπο ύπαρξης, που δεν παύει όμως να είναι ένας τρόπος ύπαρξης και ένας «κόσμος» που μου χαρίζεται στη συνάντηση με τους άλλους ανθρώπους.

«Επειδή το μες-στον-κόσμον-Είναι είναι μες-στον-κόσμο- Συνείναι, ο κόσμος είναι εκάστοτε πάντα ήδη ένας κόσμος, τον οποίο συμμερίζομαι με τους Άλλους. Ο κόσμος του εδωνά-Είναι [Da-*Sein*] είναι κοινός κόσμος [Mitwelt]. Το Ενείναι είναι Συνείναι [Mitsein] με Άλλους. Το ενδόκοσμο καθ' εαυτό-Είναι των Άλλων είναι εδωνά-Συνείναι [Mitt-dasein]» (Μ. Χάιντεγκερ, *Είναι και χρόνος*, (1978), σελ. 201).

²⁶ Βλέπε σχετικά, *Εισαγωγή στην ηθική φιλοσοφία του Εμμανουέλ Λεβινάς*, 8η διάλεξη, (<http://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php>)

όχι στον εσωτερικό κόσμο, αλλά κυρίως σε ολόκληρο το πεδίο της εμπειρίας, πριν η αποκλειστική προθετική εστίαση να περιορίσει την περιοχή της πλήρους επίγνωσής μας [...] Μακριά από το να είναι σαν ένα βλέμμα σε ένα αντικείμενο (είτε είναι εστιασμένο είτε εκτεταμένο), ισοδυναμεί με την (επανα)δημιουργία μιας οικείας και στενής επαφής με ό,τι πρόκειται να ερευνηθεί (με το πεδίο της βιωμένης εμπειρίας)²⁷».

Δεν θα μπορούσε το παραπάνω να είναι μια περιγραφή της «ελεύθερα μετέωρης προσοχής», δηλαδή της βασικής στάσης που χαρακτηρίζει την ψυχαναλυτική ακρόαση;

Ίσως το πρόβλημα της σύγχρονης ψυχοπαθολογίας βρίσκεται στην προσπάθεια του borderline ανθρώπου (όλοι εμείς), να διαφύγει την διαμονή στο κατώφλι, να διαφύγει δηλαδή την οντολογική ανασφάλεια του «τόπου του ανάμεσα» -το «υπόρρητο βίωμα» του *υπάρχειν!* Αρνείται να δει τα αντίσκηνα στη λάσπη και τους εκατοντάδες πνιγμένους που ξεβράζονται στις παραλίες των καλοκαιρινών μας διακοπών, ως ένα ρήγμα στον πυρήνα του δικού μας «κόσμου», ως κάτι δηλαδή που αφορά τη δική μας ύπαρξη –αρνείται να δει και να αναρωτηθεί.

Αρκείται να γλιστρά στην επιφάνεια των πραγμάτων αποφεύγοντας την ανάφλεξη κάθε αληθινού ερωτήματος που θα προέκυπτε μέσα από την ευθύνη μιας αληθινής συνάντησης με τον άλλον άνθρωπο, τον ξένο, τον ανέστιο, τον -σαν κι εμένα- πλάνητα της προσφυγιάς. Γλιστρά στην επιφάνεια των πραγμάτων αποφεύγοντας οτιδήποτε θα σήμαινε βαθύτερες και πιο ουσιαστικές σχέσεις...

Το συναρπαστικό είναι ότι οι συναντήσεις που εμφανίζονται ως «κατώφλι» είναι άσχετες με στόχους, ή ερήμην των στόχων. Και για αυτόν το λόγο το *συμβάν*²⁸ του Heidegger έχει ενδιαφέρον: Το *συμβάν* (*Ereignis*), θέτει σε κίνηση τον χωροχρόνο, δηλαδή τη διάνοιξη των τριών διαστάσεων του χρόνου (του μέλλοντος, του παρελθόντος και του παρόντος) και του χώρου, παράγοντας *τόπους*. Το *συμβάν* δεν είναι ένα απλό συμβάν ανάμεσα σε άλλα συμβάντα. Πρόκειται για εκείνη τη χωροχρονική διάνοιξη -το κατ' εξοχήν *συμβάν*- που καθιστά όλα τα άλλα συμβάντα δυνατά. Το διακύβευμα του *συμβάντος* είναι το ίδιο το Είναι²⁹.

Ίσως μπορούμε να σκεφτούμε τη θεραπευτική στιγμή ως ένα *συμβάν* που καθιστά τις συναντήσεις ικανές να διανοίξουν καινούργιους χωροχρονικούς ορίζοντες «υπόρρητου βιώματος» και καινούργια νοήματα. Καινούργιοι ορίζοντες και νοήματα που δεν είναι ποτέ προϊόν μιας αυτόβουλης υποκειμενικότητας, δεν είναι κάτι που κατέχουμε, αλλά ένα «*συμβάν*» που «μας συμβαίνει». Ένα «*συμβάν*» στο οποίο, μεμιάς, παρελθόν και μέλλον φωτίζονται αλλιώς. Το «*συμβάν*» ως διακοπή της συνήθους ροής του χωροχρόνου και ως εγκυμονούσα στιγμή, που μοιάζει να επαναπροσδιορίζει τη ροή του «υπόρρητου βιώματος» διαμορφώνοντας τους όρους για να χαραχτεί μια καινούργια πορεία. Ένας επαναπροσδιορισμός στη βάση της προτεραιότητας του επερχόμενου έναντι του ήδη υπαρκτού. Ένας επαναπροσδιορισμός που αναβλύζει ως ρηγμάτωση του οικείου³⁰.

Η θεραπευτική σχέση γίνεται όντως θεραπευτική στο βαθμό που δίνει τη δυνατότητα το ανοίκειο να αναδυθεί στον ενδιαμέσο χώρο που δημιουργείται στη σχέση και να μιληθεί. Εκεί όπου η ετερότητα-ξενότητα του θεραπευτή και η σχέση με τον θεραπευόμενο δεν είναι αποτέλεσμα μιας δογματικής τεχνικής, αλλά αποτέλεσμα μιας αληθινής κατοίκησης –εκεί που

²⁷ Dr. Donata Schoeller: «Σωματική-Σημσιολογική-Αλλαγή. Το νόημα πέρα από διαχωρισμό νου και σώματος». Μετάφραση, Νικόλαος Κυπριωτάκης. Επιμέλεια, Παύλος Ζαρογιάννης. *ΕΠΟΧΗ*, 2^ο τεύχος, σελ. 153.

²⁸ *Συμβάν* (*Ereignis*), όρος του Heidegger: Η πρόθεση του Heidegger είναι να αναπτύξει μια οντολογία που χαρακτηρίζεται από το «*συμβάν*» της ανθρώπινης ιδιοποίησης (*ereignis*). Τόσο ο χρόνος όσο και ο χώρος γίνονται κατανοητοί μαζί ως εξίσου θεμελιώδη χαρακτηριστικά του Είναι, το οποίο τώρα φανερώνεται ως σύμπλεξη του «τετραμερούς» (δηλαδή ως σύμπλεξη και αλληλοαναφορά γης, ουρανού, θεοτήτων, θνητών) δημιουργώντας τη βασική προϋπόθεση της συνύπαρξης και της επαφής με τους άλλους. Το Είναι, ο χρόνος και ο τόπος συνδέονται μεταξύ τους κατά έναν τρόπο που δεν μας επιτρέπει να νοήσουμε το ένα ως παράγωγο του άλλου αλλά αντιθέτως μας επιβάλλει να στοχαστούμε το Είναι ως χωροχρονική έκπτυξη, ως κάτι που μπορεί να φανερωθεί μόνο μέσα στον και μέσα από τον τόπο και τον χρόνο.

²⁹ Το *συμβάν* δεν θα πρέπει να νοηθεί μόνο ως μια ατομική διαδικασία του ανθρώπου. Έχει μεν σχέση με τον άνθρωπο αλλά επίσης με απρόσωπους παράγοντες που καθορίζουν την κατάστασή του (βλέπε υποσημείωση 28).

³⁰ Βλέπε επίσης στο 2ο τεύχος του περιοδικού *ΕΠΟΧΗ*, Θανάσης Γεωργιάς, «Η συνάντηση των τριών εταιρειών, η θεραπευτική σχέση και η ξενότητα του θεραπευτή» σελ. 32.

δημιουργείται η δυνατότητα για το συμβάν του απρόσμενου³¹. Ο Παύλος Ζαρογιάννης επισημαίνει: «Τίποτα όμως δεν εγγυάται ότι θα πραγματοποιήσει αυτή της τη δυνατότητα. Από τι εξαρτάται ωστόσο η υπέρβαση αυτή; Μεγάλο ρόλο παίζει σίγουρα το θεωρητικό υπόβαθρο της εκάστοτε ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης που μπορεί να επιτρέψει μια τέτοια μετάβαση. Κυρίως όμως είναι η πρό-θεση ή αλλιώς η διά-θεση και των δυο, θεραπευτή και θεραπευόμενου, που δεν θα εργαλειοποιήσουν την ψυχοθεραπευτική συνάντηση και δεν θα την αφήσουν να εκπέσει σε μια κανονιστική πρακτική, σε μια απλή, απλοϊκή, επιφανειακή εκδοχή της, σε μια τεχνοκρατική επαφή, ένα διεκπεραιωτικό εγχείρημα, μια ακόμη εκπαιδευτική ανακουφιστική γυμναστική, συμβουλευτική υπηρεσία, μια ακόμη τεχνολογία εαυτού. Και η συνεχής εγρήγορση ότι η ψυχοθεραπεία είναι δυνατότητα, πρόκληση, στοίχημα –ανοικτή πάντα και γι' αυτό επισφαλής³²».

Βιβλιογραφία αναφοράς:

- Heidegger, «*Είναι και Χρόνος*», μετάφραση-επιμέλεια Γιάννης Τζαβάρας, εκδόσεις Δωδώνη, 1998
- Heidegger, «*Κτίζειν-Κατοικείν-Σκέπτεσθαι*», εκδ. Πλέθρον, 2008, μετάφραση, εισαγωγή, Γιώργος Ξηροπαΐδης. .
- Heidegger, «*Επιστολή για τον Ανθρωπισμό*», εκδόσεις Ροές, 2006, μετάφραση, εισαγωγή, Γιώργος Ξηροπαΐδης.
- Heidegger, «*Εισαγωγή στη Μεταφυσική*», προλεγόμενα-μετάφραση-επιμέλεια Χρήστου Μαλεβίτση, εκδόσεις Δωδώνη 1973.
- Heidegger, «*Η έννοια του Χρόνου*», προλεγόμενα-μετάφραση-επιμέλεια Δημήτρης Υφαντής, εκδόσεις Ροές, 2009
- Heidegger, «*Τι είναι Μεταφυσική;*» προλεγόμενα-μετάφραση-επιμέλεια Παναγιώτης Θανασάς, εκδόσεις Πατάκης, 2012
- Γιώργου Ξηροπαΐδη, «*Ο Heidegger και το πρόβλημα της οντολογίας*», εκδόσεις Κριτική 1995
- Περιοδικό *ΕΠΟΧΗ*, 1^ο και 2^ο τεύχος, εκδόσεις Ευρασία.

³¹ Στο ίδιο, σελ σελ.32.

³² Π. Ζαρογιάννης, «*Η Ψυχοθεραπεία ως Ετεροτοπία*», περιοδικό *ΕΠΟΧΗ*, 2ο τεύχος, Άνοιξη 2016, σελ.116.